

УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКІ ВІДНОСИНИ 1648-1657 рр. В ОЦІНЦІ М. КОСТОМАРОВА

В. Верстюк. *Українсько-московські відносини 1648-1657 рр. в оцінці М. Костомарова.* У статті на основі аналізу праць М. Костомарова зроблено спробу з'ясувати основні віхи українсько-московських відносин 1648-1657 рр., а саме: функціонування дипломатичних посольств та місії, намагання Б. Хмельницького протистояти Речі Посполитій за допомогою союзу з Росією. Історик намагався їх відтворити не в статичній ретроспективі, а в динаміці, логічно виводячи наступні події з попередніх. Особливий інтерес у дослідника викликав Московський Земський собор, скликаний у жовтні 1653 р. з приводу взяття Війська Запорозького під «государеву високу руку». Микола Іванович розглядав його, як необхідну передтечу Переяславської ради 1654 р. Досліджуючи перебіг та значення Переяславської ради 1654 р., учений зосередив увагу на невеликому колі питань – опозиції щодо «з'єднання» з Москвою з боку київського митрополита Сильвестра Косова та частини козацької старшини, «читанні договірних статей», «присязі» російських послів, церковно-ритуальному аспекті ради.

На думку М. Костомарова, в історії козацької України після укладення «Березневих статей» 1654 р. почалася нова доба, характерною ознакою якої стало прагнення Московії посилити свій вплив на внутрішньополітичний суверенітет Гетьманщини. Він стверджував, що, незважаючи на «єдність віри і походження», ментальні установки та спосіб організації влади в росіян та українців були різними.

Ключові слова: Б. Хмельницький, козацька Україна, Гетьманщина, Московія (Москва), Переяслав, посольство, дипломатія, відносини, контакти, рада, угода, договір, протекція, союз.

В.Верстюк. *Украинско-московские отношения 1648-1657 гг. в оценке Н. Костомарова.* В статье на основе анализа работ Н. Костомарова сделано попытку определить основные вехи украинско-московских отношений 1648-1657 гг., а именно: функционирование дипломатических посольств и миссий, попытки Б. Хмельницкого противостоять Речи Посполитой с помощью союза с Россией. Историк пытался их воссоздать не в статической ретроспективе, а в динамике, логично выводя следующие события с предыдущих. Особенный интерес у исследователя вызывал Московский Земский собор, созванный в октябре 1653 г. по поводу принятия Войска Запорозького под «государеву высокую руку». Николай Иванович рассматривал его как необходимый этап Переяславской рады 1654 г. Исследуя ход и значение Переяславской рады 1654 г., учений сосредоточил внимание на таких вопросах: оппозиции относительно «объединения» с Москвой со стороны киевского митрополита Сильвестра Косова и части казацкой старшины, «читании договорных статей», «присяге» российских послов, церковно-ритуальном аспекте договора.

Как утверждал Н. Костомаров, в истории казацкой Украины после 1654 г. началась новая эра, характерной особенностью которой стало желание Московии усилить свое влияние на дела Гетманщины. Несмотря на «единство веры и происхождения», ментальные установки и способ организации власти у россиян и украинцев были разными.

Ключевые слова: Б. Хмельницький, казацкая Украина, Гетманщина, Московия (Москва), Переяслав, дипломатия, отношения, контакты, рада, договори, протекция, союз.

Проблема українсько-московських відносин за гетьманату Б. Хмельницького до М. Костомарова не знайшла належного висвітлення в історіографії. Історик спробував з'ясувати найважливіші, на його думку, питання: динаміку контактів, склад посольств, дипломатичне листування, вплив інших держав на позицію московського царя та його оточення щодо козацької України, ставлення різних верств українського суспільства до відносин з Московією. Особливий інтерес у нього викликала Переяславська рада 1654 р. та її наслідки для Гетьманщини.

Доробку вченого з даної проблеми торкалися М. Максимович (вів полеміку з дослідником стосовно зовнішньої політики Б. Хмельницького)¹, Г. Карпов (критикував М. Костомарова за вибіркоче використання джерел, фальшування фактів)², І. Крип'якевич (проаналізував джерела, які було використано при написанні четвертого видання монографії «Богдан Хмельницький»)³, Ю. Пінчук (зупинився на концептуальних, методологічних, термінологічних та інших питаннях як основи репрезентації наукової спадщини Костомарова-історика стосовно процесу пробудження і конституювання української нації)⁴, Ю. Мицик (дослідив роботу М. Костомарова по виданню «Актив Південної та Західної Росії»)⁵, В. Матях (визначила стан дослідження в українській історіографії українсько-російських відносин другої половини XVII – XVIII ст.)⁶, В. Романцов⁷, В. Смолій, В. Степанков (розвіяли низку міфів, автором яких був Микола Іванович)⁸, В. Кравченко (з'ясував внесок історика в дослідження Переяславської ради 1654 р.)⁹, О. Ясь (звернув увагу на наслідки Переяславської ради 1654 р. в інтерпретації дослідника)¹⁰, В. Горобець (висловив думку, що Микола Іванович вперше показав українсько-московські відносини, як відносини двох рівноправних сторін)¹¹, Т. Чухліб (висловив припущення, що історик на інтуїтивному рівні сформулював основи концепції полівасалітетної залежності козацької України)¹² та інші дослідники.

У працях, присвячених національно-визвольним змаганням українського народу середини XVII ст. («Думки про історію Малоросії» (1846 р.¹³), «Богдан Хмельницький і повернення Південної Русі до Росії» (1857 р.¹⁴), «Богдан Хмельницький» (1859 р.¹⁵, 1870 р.¹⁶, 1884 р.¹⁷), «Історія козацтва в пам'ятках південноруської пісенної творчості» (1883 р.¹⁸) та низці інших¹⁹), Микола Іванович лише епізодично торкався аналізу українсько-московських відносин 1648 – першої половини 1653 рр.

В 1850-х рр. дослідник стверджував, що вже після Пилявецької битви (вересень 1648 р.) у Б. Хмельницького з'явилася думка щодо «з'єднання України з Московською Руссю»²⁰. Він тут помилявся, оскільки йому бракувало знання архівних матеріалів. Зовсім іншу картину бачимо у четвертому виданні монографії «Богдан Хмельницький» (1884 р.), де московський вектор зовнішньої політики Гетьманщини показано, як один із можливих варіантів, оскільки в Переяслав у лютому 1649 р. прибули не лише послы царя Олексія Михайловича («Унковський з товаришами»^{*21}), але й – представники Кримського ханства, Османської імперії, Валахії, Трансільванії, Молдавії та Речі Посполитої²². Щодо останньої, то дослідник зазначав, що «за рік війни Україна змінилася так, як не змінювалася впродовж віків: польський аристократичний порядок руйнувався, стани перемішалися і злилися у свідомості руського козака; зв'язок, який з'єднував Україну з Польщею, був, очевидно, розірваний, але поворот виявився незавершеним...»²³.

Б. Хмельницький на початку 1649 р. прагнув залякати Варшаву можливим союзом не тільки з Москвою, але й з Османською імперією. До такого висновку історик прийшов після того, як йому вдалося виявити в складі Коронної метрики (державного архіву Речі Посполитої) та Архіву Міністерства закордонних справ у Москві оригінали текстів листування гетьмана із султаном та його сановниками. Серед них була грамота Мегмеда IV, у якій зазначалось, що султан відповідає згодою на прохання Б. Хмельницького прийняти його і Військо Запорозьке у своє підданство²⁴.

Варто також зазначити, що за редакцією М. Костомарова протягом 1861-1884 рр. було опубліковано 12 з 15 томів «Актів Південної та Західної Росії». Як наслідок, він став чи не найкращим знавцем джерел по історії України, Білорусії та Росії XVI-XVIII ст. свого часу²⁵.

В травні 1649 р. Б. Хмельницький «вкотре»^{**26} звернувся до Москви (посольство чигиринського полковника Ф. Вешняка) з проханням надати військову допомогу проти поляків, а у разі відмови погрожував «піти на неї війною разом з її ворогами»²⁷. Цар Олексій Михайлович привітно прийняв посла, але зазначив, що «за правління його батька, Михайла Федоровича, з Польщею було укладено вічний мир, і тому він не може йти війною на литовську землю...»²⁸. Тут варто звернути увагу на два принципово важливі моменти, на яких зазначив Микола Іванович, але, на жаль, не розвинув думку далі. По-перше, Росія чекала, поки обидві сторо-

* Насправді посольство на чолі з Унковським прибуло пізніше, в квітні-травні 1649 р.

** Слово «вкотре» дає підстави говорити про те, що М. Костомаров мав інформацію про українсько-московські контакти, але чомусь він її не використав. На мою думку, це можна пояснити тим, що вчений стояв на засадах романтичної історіографії і часто не брав до уваги ті джерела, які йому «заважали» викладати хід подій відповідно до власного бачення.

ни українсько-польського протистояння знесилять одна одну, остерігаючись «полум'я козацького повстання, що могло перекинутися на Велико-росію»²⁹. По-друге, Московія відстоювала власні геополітичні інтереси.

М. Костомаров стверджував, що посольство Ф. Вешняка в значній мірі активізувало правлячі кола Росії, в якій «стали розуміти, що залишатися їй надалі в нейтральному становищі не вийде. Прийдегься рано чи пізно чи воювати з Польщею за Україну, чи терпіти напади та спустошення від козаків і татар»³⁰. В кінці 1649 р. до Варшави послали Г. Кунакова, який мав сповістити про прибуття московського посольства на чолі з боярином Г. Пушкіним³¹. Олексій Михайлович прагнув «зачіпити Польщу»³²: його посол, який прибув до Варшави, висловив у різкій формі невдоволення неправильним титулуванням московського царя в офіційному листуванні, а також не приховував обурення, «що в Польщі друкувалися «безчесні книги», у яких містилися зневажливі відгуки про царя і московський народ»³³. Крім того, він акцентував увагу на численних знуцаннях над православними з боку римо-католиків та уніатів³⁴.

У працях М. Костомарова відсутній аналіз українсько-московських відносини 1650 – першої половини 1653 рр. Не має сумнівів, що він мав інформацію про цей напрям зовнішньої політики гетьманського уряду. На мою думку, це можна пояснити тим, що, досліджуючи діяльність Б. Хмельницького, історик не ставив собі за мету відтворити усю палітру дипломатичних відносин козацької України. Його в першу чергу цікавила багатогранна постать гетьмана; зміни, які відбулися у житті українського народу.

Дослідник більше уваги приділив московсько-польським відносинам, які в цей час так чи інакше стосувалися Гетьманщини. Зокрема, наголосив на тому, що в липні 1653 р. «посол царя Олексія Михайловича, боярин Репнін-Оболєнський з товаришами, під час переговорів з поляками спробував замирити Україну і Польщу на умовах Зборівського договору..., але польська сторона заявила, що не буде миритися не тільки по Зборівському, а й по Білоцерківському договору, а приведе козаків до такого становища, у якому вони перебували до початку міжусобиць»³⁵.

Цар та його оточення продовжували «зачіпати Польщу», оскільки прагнули приєднати до своїх володінь Україну й використати козаків для боротьби з Річчю Посполитою і Кримським ханством, а також побоювалися входження Гетьманщини до складу Османської імперії. Ці чинники відіграли вирішальну роль у прийнятті Земським собором (жовтень 1653 р.) ухвал про взяття Війська Запорозького під «государеву високу руку» й початок війни проти Речі Посполитої³⁶. Історик акцентував увагу на тому, що польський король Ян Казимир порушив присягу щодо захисту прав православних. Це означало, що гетьман і козаки ставали «вільними людьми»³⁷. Слід зазначити, що М. Костомаров розглядав Земський собор, скликаний у жовтні 1653 р., як необхідну предтечу Переяславської ради 1654 р.

У монографії «Богдан Хмельницький і повернення Південної Русі до Росії» (1857 р.) автор стверджував, що наприкінці 1653 р. Б. Хмельницький остаточно відрікся від польського вектора у зовнішній політиці³⁸. Микола Іванович, посилаючись на неперевірену інформацію, яку почерпнув з літописа С. Величка, відобразив прощання гетьмана з польськими послами на обіді в Чигирині в перших числах січня 1654 р. перед поїздкою до Переяслава такими словами: «Тепер, панове поляки, мені здається, що ми навек розлучимося, тепер ви не будете наші, а ми ваші; цієї втрати ви собі ніколи не зможете відшкодувати»³⁹. На думку дослідника, визначальним фактором, який спонукав Б. Хмельницького до зближення з Москвою була однакова віра – православ'я. Правда, історик акцентував увагу на одному суттєвому моменті: «Православ'я українців було більше глибинним, а не зовнішнім, як в росіян. Крім того, російська церква одержавилась, стала опорою самодержавства; а в Україні відносини між державою та церквою будувалися на більш демократичних засадах»⁴⁰.

Висвітлюючи перебіг Переяславської ради* 8 (18) січня 1654 р., яка схвалила пропозицію гетьмана прийняти протекцію Москви, вчений виклав власне бачення умов, на яких мало відбутися прийняття Гетьманщиною протекції: «Вся Україна, козацька земля (приблизно в межах Зборівського договору), що займала теперішні губернії: Полтавську, Київську, Чернігівську, більшу частину Волинської і Подільської, приєднується під назвою Малої Русі до Московської держави з правом зберігати особливий свій суд. Управління, обрання гетьмана вільними людьми, право останнього приймати послів і підтримувати відносини з іноземними державами (крім кримського хана і польського короля), недоторканість прав шляхетського, духовного і міщанського станів. Данина (податки) царю повинна сплачуватися без втручання московських збирачів. Кількість реєстрових козаків збільшується до шістдесяти тисяч, але дозволялося мати і більше охочих козаків»⁴¹. Ці умови, на думку М. Костомарова, були «привабливими» для українського народу⁴²; саме їх було затверджено у Москві у березні 1654 р.⁴³ Тут Микола Іванович прагнув видати бажане за дійсне, він помилявся, називаючи українсько-московський договір 1654 р. «Переяславсько-Московським». Насправді проект договору з Росією розроблявся вже після Переяславської ради, його зміст зазнав значних правок у Москві, остаточний варіант також приймався там⁴⁴.

М. Костомаров, як і його попередники (автор «Історії Русів», Д. Бантиш-Каменський, О. Маргос, М. Маркевич, М. Максимович), згадував епізод Переяславської ради про вимогу гетьмана до московських послів присягнути від царського імені. Історик не погоджувався з думкою Д. Бантиш-Каменського, що присягу склали тільки українці⁴⁵. Спираючись на повідомлення С. Величка, стверджував, що присягнули і царські посланці⁴⁶. Таку віру в достовірність поданої літописцем інформації можна пояс-

* М. Костомаров у своїх працях по-різному оцінював статус Переяславської ради 1654 р.: «загальна рада», «генеральна рада».

нити особливим ставленням дослідника до літописів. Зокрема, він вважав, що вони писалися не задля задоволення звичайної цікавості, а заради «спеціальних практичних цілей: вони мали офіційний характер»⁴⁷. Заразом наголошував, що їхніми авторами були, як правило, сучасники й очевидці подій⁴⁸.

Особливу увагу М. Костомаров звернув на позицію українського духовенства щодо рішень, які були прийняті на Переяславській раді. Зокрема, вказав, що «духовенство не тільки не присягнуло на вірність царю, а й спочатку не дозволило цього зробити ні церковним слугам, ні людям, що були закріплені за церковними землеволодіннями»⁴⁹. Київський митрополит Сильвестр Косів, хоча і був людиною «тихого характеру», проявив рішучість і принципиовість, «навідріз відмовився прийняти В. Бутурліна та підпорядкуватися московському патріарху. Завдяки цьому українське духовенство ще протягом п'ятдесяти років зберігало свою незалежність і визнавало лише зверхність константинопольського патріарха»⁵⁰. Крім того, проти прийняття московської протекції були вінницький полковник І. Богун та І. Сірко, які були авторитетними постатями серед городового та низового козацтва. Саме вони очолили «сильну партію тих, хто не бажав бути підданим московського царя»⁵¹.

У другому (1859 р.⁵²) і третьому (1870 р.⁵³) виданнях монографії «Богдан Хмельницький» текст глави, присвяченої Переяславській раді 1654 р., був розширений за рахунок нових документальних матеріалів: «Статей, які привезли посланці гетьмана до Москви», «Прохання гетьмана Б. Хмельницького до царя Олексія Михайловича» та «Жалуваної грамоти» царя Олексія Михайловича. Проте вчений їх не проаналізував, а механічно включив до тексту праці.

Російський історик Г. Карпов, який у 1870 р. захистив докторську дисертацію на тему «Критичний огляд стану розробки головних російських джерел до історії Малоросії за період з 8 січня 1654 р. до 30 травня 1672 р.»⁵⁴, вважав, що наведений Миколою Івановичем у передмові до третього видання монографії «Богдан Хмельницький» (1870 р.) перелік джерел був неповним. Критика зводилася до наступного: 1) фрагментарне та вибіркове використання джерел, особливо тих, що стосувалися висвітлення відносин Б. Хмельницького з Московією (М. Костомаров віддавав перевагу нарративним джерелам, в той час, як Г. Карпов більший акцент робив на актових матеріалах); 2) заплутана система посилань, яка відзначалася «особливою оригінальністю та темнотою»; 3) відсутність посилань на фундаментальну працю С. Соловйова «Історія Росії», хоча саме він увів до наукового обігу майже половину «малоросійських справ», що зберігалися в архівах Міністерства юстиції та Міністерства закордонних справ Російської імперії. Г. Карпов стверджував, що у М. Костомарова «поява бояр на Переяславській раді, тамтешня присяга та взагалі всі ці події подані так, немовби вони впали з неба»⁵⁵. В іншій праці («Костомаров як історик Малоросії»⁵⁶), присвяченій критиці монографії «Богдан

Хмельницький» та виданню «Актів ПЗР» за редакцією М. Костомарова, автор вкотре наголосив, що немає жодних достовірних відомостей про читання «умов підданства» та «складання присяги бояр за царя»⁵⁷. Опонент Миколи Івановича слушно вважає повідомлення С. Величка сумнівними, стверджуючи, що вони суперечать актовим матеріалам⁵⁸.

М. Костомаров не погодився із зауваженнями Г. Карпова і продовжував вважати, що під час Переяславської ради 1654 р. присягнули і московські бояри. «Розглядаючи інформацію, яку подає С. Величко, – писав історик, – ми знайдемо в ній дві ознаки: перша – обіцянка, друга – клятвеність обіцянки. Перша ознака підтверджується тим, що козацькі чиновники, які їздили пізніше до Москви, посилалися на обіцянку: тому я визнаю, що ця перша ознака достовірна; щодо іншої, то я піддаю її сумніву, припускаю, що вона могла бути перебільшеною обіцянкою, котра склалася у головах малоросів, які всіляко дорожили своїми правами; але я не маю підстав цілковито спростувати і її правдивість: якщо це і не була формальна присяга, то могло мати місце божіння, якого руська людина не завжди остерігається, тим більше, що висловити її могли в той час від чистого серця без сторонніх думок»⁵⁹.

У четвертому виданні монографії «Богдан Хмельницький» (1884 р.) він вкотре назвав українсько-московський договір 1654 р. «Переяславсько-Московським», фактично без змін було залишено і умови прийняття протекції. У праці також було опубліковано основні документи, які, на думку дослідника, склали цей договірний акт: «Статті, постановлені в Москві з посланцями гетьмана Хмельницького» (11 статей з царськими резолюціями), «Прохання гетьмана Богдана Хмельницького до царя Олексія Михайловича з додатком договірних пунктів» (23 статті з царськими резолюціями), «Жалувану грамоту» царя Олексія Михайловича⁶⁰. Правда, історик подав дещо плутану версію висвітлення цього питання. Прохання Б. Хмельницького до царя (23 статті) з царськими резолюціями Микола Іванович неправомірно помістив після публікації підсумкових 11 статей, перед текстом царської «Жалуваної грамоти». Короткий коментар ученого до «Березневих статей» констатував деякі обмеження з боку царя. Найважливіше з них, на його думку, стосувалося контактів гетьмана з Польщею та Османською імперією.

В історії українського народу після укладення «Переяславсько-Московського договору» почалася нова доба, яку М. Костомаров назвав «російським періодом Гетьманщини»⁶¹. Він наголошував, що Б. Хмельницький, «приймаючи протекцію царя, хотів продовжити розпочату справу відновлення незалежності і цілісності всього південноруського краю; зберегти самотність свого народу»⁶². Але згодом українці відчули на собі «чуже їм великоруське управління»⁶³. Підґрунтя трагедії, що спіткала Гетьманщину, вбачав в тому, що, незважаючи на єдність віри і походження, «в суспільних поняттях історія залишила на двох наших народностях свої сліди і встановила в них поняття абсолютно протилежні»⁶⁴.

«У великоруського народу ідея свободи поглинається ідеєю общинності, самодержав'я; південноруський сприймає общинність як рабство і несправедливість. На відміну від російської общини, пізніша українська громада не обмежувала особисту свободу людини»⁶⁵.

Протягом 1654 – першої половини 1656 рр. українські війська спільно з російськими вели бойові дії проти Речі Посполитої. Правда, відносини між державами були напруженими. М. Костомаров зазначав, що представники польського короля, які відвідали Б. Хмельницького під Львовом восени 1655 р., помітили, що, «не дивлячись на свіжий союз українців з московитами, вже між ними посялась якась недовіра»⁶⁶. Апогей українсько-російських суперечностей припав на період осені 1656 р., коли Москва, всупереч інтересам козацької України, пішла на підписання Віленського перемир'я (жовтень 1656 р.) з Польщею*, що зафіксувало порушення нею умов угоди з Гетьманщиною 1654 р.⁶⁷ Розглядаючи причини його укладення, М. Костомаров вказав на невдоволення царя щодо шведів, а також на активну посередницьку діяльність австрійського посла Алегрітті⁶⁸. Посилаючи на слова українського літописця, вчений зазначав, що в Україні підписання Віленського договору сприйняли як обіцянку царя «підкорити козаків владі Корони Польської». Б. Хмельницький був дуже невдоволений цим трактатом, оскільки він «паралізував його плани»⁶⁹.

Гетьман не приховував обурення політикою царського уряду, який продемонстрував у Вільно зневажливе ставлення до Війська Запорозького. М. Костомаров з цього зробив висновок, що для Московської держави цей договір був нерозумним кроком: «Віленський трактат штовхнув Б. Хмельницького до зближення з Швецією та Трансильванією, але з цього мало що вийшло; і він перед самою смертю повернувся до Московії...»⁷⁰. На думку Миколи Івановича, зовнішні обставини зумовили такий перебіг подій, від волі гетьмана мало що залежало.

Підводячи підсумки, варто зупинитись на наступних моментах: по-перше, М. Костомаров одним з перших в історіографії приділив належну увагу зовнішній політиці козацької України за гетьманату Б. Хмельницького, зокрема, московському вектору; по-друге, характеризуючи українсько-московські відносини після укладення «Переяславсько-Московського договору» 1654 р., слушно використав терміни «протекція», «збереження самобутності», а не «возз'єднання», якого дотримувалися Д. Бантиш-Каменський та М. Максимович; по-третє, вважав, що російські порядки та ментальні установки суттєво відрізнялися від українських звичаїв, традицій та архетипів.

* Польські дипломати, шукаючи порятунку для Батьківщини, запропонували Олексію Михайловичу польську корону на випадок смерті Яна Казимира. Ця пропозиція спонукала Москву до переговорів, які завершилися підписанням згаданого перемир'я. Зміст домовленостей полягав у наступному: по-перше, воєнні дії між Річчю Посполитою й Московією припинилися; по-друге, обидві країни зобов'язувалися не розпочинати переговорів про мир зі Швецією; по-третє, передбачалися спільні воєнні дії не лише проти Швеції, а й проти Бранденбурга.

Примітки

1. Максимович М. А. Воспоминание о Богдане Хмельницком / А. М. Максимович // Максимович М. А. Собр. соч. – К., 1876. – Т. 1; Его же. Письма о Богдане Хмельницком / А. М. Максимович // Максимович М. А. Собр. соч. – К., 1876. – Т. 1.
2. Карпов Г. Ф. Костомаров как историк Малороссии / Г. Ф. Карпов. – М., 1871. – 35 с.; Его же. Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся, за время: 8-е января 1654 – 30-е мая 1672 года / Г. Ф. Карпов. – М., 1870.
3. Крип'якевич І. Українська історіографія XVI-XVIII в. / І. Крип'якевич. – Львів, 1923.
4. Пінчук Ю. Богдан Хмельницький в оцінці М. І. Костомарова / Ю. Пінчук // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24-25 жовтня 1995 р). – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – С. 156-160; Його ж. Відображення елементів української національної ідеї в науковій спадщині М. І. Костомарова / Ю. А. Пінчук // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 78-88; Его же. Исторические взгляды Н. И. Костомарова (Критический очерк) / Ю. А. Пинчук. – К.: Наукова думка, 1984. – 191 с.; Його ж. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самосвідомлення української нації / Ю. Пінчук. – К., 2009. – 306 с.; Його ж. Микола Іванович Костомаров / Ю. А. Пінчук. – К.: Наукова думка, 1992. – 232 с.; іл.; Його ж. Полеміка між Михайлом Максимовичем і Миколою Костомаровим з приводу монографії «Богдан Хмельницький» / Ю. А. Пінчук // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К.: НАН України. Інститут історії України, 2005. – Вип. 16: Михайло Максимович і українська історична наука (Матеріали круглого столу, проведеного в Інституті історії України НАН України 10 листопада 2004 р. з нагоди 200-річчя від дня народження М. О. Максимовича). – С. 60-72; Його ж. Постать Богдана Хмельницького у творчості М. І. Костомарова / Ю. Пінчук // Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження Великого Гетьмана). Збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – С. 167-184; Його ж. Про історичну концепцію М. І. Костомарова та його погляди на особу Богдана Хмельницького / Ю. Пінчук // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань. – Київ-Черкаси, 1995. – С. 66-69.
5. Мицик Ю. А. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. / Ю. А. Мицик. – Дніпропетровськ: ВПОП «Дніпро», 1996. – 262 с.
6. Матях В. М. Держава Богдана Хмельницького: історіографічна ретроспектива проблеми / В. М. Матях // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції присвяченої 400-річчю

- від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24-25 жовтня 1995 р). – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – С. 148-156; Ї ж. Українсько-російські відносини другої половини XVII-XVIII ст. (стан дослідження в українській історіографії) / В. М. Матях // Український історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 110-118.
7. Романцов В. М. Становлення козацької держави у добу Національно-визвольної війни (проблема в українській історіографії 40-х рр. XIX – початку XX ст.): Монографія / В. М. Романцов. – Донецьк: ДонНУ, 2005. – 284 с.
 8. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – 400 с.; іл.; Їх же. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.
 9. Кравченко В. Концепції Переяслав в українській історіографії / В. Кравченко // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 463-523.
 10. Ясь О. Конструкція часу в історіописанні Миколи Костомарова / О. Ясь // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 5. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2005. – С. 512-530; Його ж. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX – кінець 80-х років XX століття) / О. Ясь // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 524-604.
 11. Горобець В. «Волимо царя східного...». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В. Горобець. – К.: Видавництво «Часопис «Критика»», 2007. – С. 39.
 12. Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. (Видання 2-ге, доопрацьоване) / Т. В. Чухліб. – К.: Видавництво «Арістей», 2005. – 640 с.; Його ж. Український гетьманат: проблеми міжнародного утвердження. – К.: Наш час, 2007. – 156 с.
 13. Костомаров Н. И. Мысли об истории Малороссии (сообщено из Киева) / Н. И. Костомаров. – Библиотека для чтения. – 1846. – Т. 78. – С. 21-42.
 14. Его же. Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России / Н. Костомаров // Отечественные записки. – 1857. – Т. 110. – Кн.1. – С. 200-290; Кн. 2. – С. 515-575; Т. 111. – Кн. 3. – С. 207-264; Кн. 4. – С. 529-574; Т. 112. – Кн. 5. – С. 323-376; Кн. 6. – С. 377-424; Т. 113. – Кн. 7. – С. 1-50; Кн. 8. – С. 315-358.
 15. Его же. Богдан Хмельницкий. / 2-е изд., доп. / Н. Костомаров. – СПб.: Изд-во книгопродавца Д. Кожанчикова, 1859. – Т. 1. – 459 с.
 16. Его же. Исторические монографии и исследования: В 12 т. / Н. Костомаров. – Санкт-Петербург, 1870. – Т. 9: Богдан Хмельницкий /

- 3-е изд., доп. и испр. – Т. 1. – 220 с.; Т. 10. Богдан Хмельницкий – Т. 2. – 433 с.; Т. 11: Богдан Хмельницкий. – Т. 3. – 363 с.
17. Его же. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. – М.: Изд-во «Чарли», 1994. – Т. 2: Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. – 768 с.
18. Его же. История козачества в памятниках южнорусского народного песенного творчества. II. Борьба козаков с поляками / Н. И. Костомаров // Русская мысль. 1883. – Кн. 7. – С. 269-367; Кн. 8. – С. 107-143.
19. Его же. Князь Владимир Мономах и козак Богдан Хмельницкий / Н. И. Костомаров // Русский инвалид. – 1863. – № 86. – С. 1-15; Его же. Несколько слов о памятнике Хмельницкому / Н. И. Костомаров // Новое время. – 1869. – № 194; Его же. Богдан Хмельницкий – Данник Оттоманской Порты / Н. И. Костомаров // Вестник Европы. – 1878. – Т. 6. – Кн. 12. – С. 806-817; Его же. Исторический памятник в Переяславе 1654 г. / Н. И. Костомаров // Русская старина. – 1883. – Т. 38. – Кн. 6. – С. 686-690; Его же. О козачестве. Ответ «Виленскому вестнику» / Н. И. Костомаров // Современник. – 1860. – Т. 82. – Кн. 7. – С. 75-92; Его же. Ответ г. Падалице [По поводу его отзыва на статью «О козачестве»] / Н. И. Костомаров // Современник. – 1860. – Т. 84. – Кн. 12. – С. 373-382; Его же. [Рецензия] О «Богдане Хмельницком» П. Буцинского. – Харьков, 1882 // Южный край. – 1882. – № 693; Его же. [Рецензия] Чорна рад, хроника 1663 года П. Кулиша. – СПб., 1857. Проповеди на малороссийском языке протоиерея Гречулевича. Издание второе, исправленное, П. Кулиша. – СПб., 1857 // Современник. – 1858. – Т. 67. – Кн. 1. – С. 1-28.
20. Его же. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. – М.: Изд-во «Чарли», 1994. – Т. 2: Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. – С. 269.
21. Его же. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. – М.: Изд-во «Чарли», 1994. – Т. 2: Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. – С. 302.
22. Там же. – С. 298-303.
23. Там же. – С. 298.
24. Его же. Богдан Хмельницкий – Данник Оттоманской Порты... – С. 806.
25. Толочко П. Видатний історик України і Росії / П. Толочко // Київська старовина. – 1992. – № 5. – С. 9.
26. Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. – М.: Изд-во «Чарли», 1994. – Т. 2: Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. – С. 412.
27. Там же. – С. 413.
28. Там же.
29. Там же.
30. Там же.
31. Там же.

32. Костомаров М. І. Малоросійський гетьман Зіновій-Богдан Хмельницький / М. І. Костомаров // Костомаров М. І. Галерея портретів: Біогр. Нариси: Для серед. та ст. шк. віку / [Упоряд. і перед. В. О. Замлинського]; Пер. з рос. М. М. Ілляш; Худож. С. К. Семендяєв. – К.: Веселка, 1993. – С. 147.
33. Там само.
34. Там само.
35. Там само. – С. 153-154.
36. Пінчук Ю. А. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації... – С. 91.
37. Там само.
38. Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России / Н. Костомаров // Отечественные записки. – 1857. – Т. 113. – Кн. 7. – С. 33.
39. Там же.
40. Его же. О преподавании на южнорусском языке / Н. И. Костомаров // Костомаров Н. И. Казаки. Исторические монографии и исследования. (Серия «Актуальная история России»). – М.: «Чарли», 1995. – С. 380-381.
41. Його ж. Малоросійський гетьман Зіновій-Богдан Хмельницький... – С. 156.
42. Его же. Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России... – Т. 113. – Кн. 7. – С. 39.
43. Там же. – С. 40-41.
44. Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії / В. Кравченко // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 463-523; Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби... – С. 524-604.
45. Романцов В. М. Назв. праця. – С. 205-206.
46. Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России... – Т. 113. – Кн. 7. – С. 36.
47. Его же. Лекции по русской истории / Сост. по запискам слушателей П.Г-вым [Гайдебуровым]. – СПб., 1861. – Ч. 1: Источники русской истории. – С. 21.
48. Там же. – С. 23.
49. Его же. Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России... – Т. 113. – Кн. 7. – С. 38.
50. Там же.
51. Там же. – С. 42.
52. Его же. Н. И. Богдан Хмельницкий. / 2-е изд., доп... – С. 413-430.
53. Его же. Исторические монографии и исследования: В 12 т. / Н. Костомаров. – Санкт-Петербург, 1870. – Т. 11: Богдан Хмельницкий. – Т. 3. – С. 124-156.

54. Карпов Г. Ф. Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся, за время: 8-е января 1654 – 30-е мая 1672 года / Г. Ф. Карпов. – М., 1870.
55. Там же. – С. 140.
56. Карпов Г. Ф. Костомаров как историк Малороссии / Г. Ф. Карпов. – М., 1871. – 35 с.
57. Там же. – С. 16-17.
58. Там же.
59. Костомаров Н. И. Ответ г. Карпову [на] «Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся, за время: 8-е января 1654 – 30-е мая 1672 года. Сочинение Г. Карпова». – М., 1870 / Н. И. Костомаров // Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования: В 17 т. – М., 1996. – [Т. 16] Русские инородцы. – С. 519.
60. Его же. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. – М.: Изд-во «Чарли», 1994. – Т. 2: Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. – С. 642-653.
61. Его же. Об историческом значении русской народной поэзии / Н. И. Костомаров // Етнографічні писання Костомарова [Зібрані заходом академічної комісії української історіографії / За ред. М. Грушевського]. – К.: ДВУ, 1930. – С. 58.
62. Его же. Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий / Н. И. Костомаров // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова [Зібрані заходом академічної комісії української історіографії / За ред. М. Грушевського]. – К.: ДВУ, 1928. – С. 153.
63. Его же. Исторические монографии и исследования: В 20 т. / 2-е изд. СПб., М.: Изд-во М.Вольфа, 1881. – Т. 15: Руина. Историческая монография 1663-1687 гг. Гетманства Брюховецкого, Многогрешного и Самойловича. – С. 187.
64. Його ж. Дві руські народності: Порівняльна характеристика українців та росіян / М. І. Костомаров // Українська мова та література в школі – 2001. – № 6. – С. 58.
65. Там само. – С. 59.
66. Его же. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. – М.: Изд-во «Чарли», 1994. – Т. 2: Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. – С. 700.
67. Газін В. Основні напрями зовнішньої політики уряду Богдана Хмельницького / В. Газін // Українська держава середини XVII ст.: проблеми становлення та розвитку. Збірник матеріалів науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2009. – С. 35.
68. Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. – М.: Изд-во «Чарли», 1994. – Т. 2: Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. – С. 709.
69. Там же.

70. Его же. Царь Алексей Михайлович / Н. И. Костомаров // Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1881. – Т. 2: Господство дома Романовых до вступления на престол Екатерины II. – С. 132-133.

V. Verstiuk. Ukrainian-Moscow relations in 1648-1657 years in the evaluation of M. Kostomarov. In the article according to M. Kostomarov's analyzed works there was made the attempt to find out the main milestones of Ukrainian-Moscow relations in 1648-1657 years, in particular the functioning of the diplomatic embassies and missions, the efforts of B. Khmelnitsky to stand against Polish-Lithuanian Commonwealth with the help of Russia. The historian did not try to reconstitute them in the statistic retrospective review, but in the dynamics concluding logically the next events out of the previous ones. Special interest was drawn to the Moscow Zemsky Sobor gathered in October 1653 because of taking Zaporizhian Host under «Czar's majestic hand». Mykola Ivanovych considered it as the forerunner of the Council of Pereyaslav in 1654. Studying the course and the meaning of the Council of Pereyaslav, the scientist focused his attention on some questions such as opposition of Kyiv metropolitan Sylvestr Kosov and some part of Cossack supervisors as to «joining» with Moscow, «reading of the agreement articles», «oath» of the Russian ambassadors, church-ritual aspect of the Council.

In M. Kostomarov's opinion new age started in the-history of Cossack Ukraine after conclusion of a treaty «Berezhnev articles» in 1654. The typical feature of this age was the aspiration of Moscow for strengthening its influence on the domestic policy of the Hetmanate. He confirmed that in spite of «unity of faith and descent» the mental set and the way of authority organization were different in Russian and Ukrainian people.

Key words: B. Khmelnitsky, Cossack Ukraine, the Hetmanate, Moscow, Pereyaslav, embassy, diplomacy, relations, contacts, council, agreement, protection, union.

Отримано: 09.08.2014 р.

УДК 94(477)(092)19"

С. Копилов

СТИЛЬ ЖИТТЯ І НАУКОВОЇ ТВОРЧОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ У ПЕРШІ ДЕСЯТИРІЧЧЯ ХХ ст.

С. Копилов. Стиль життя і наукової творчості українських істориків у перші десятиріччя ХХ ст. У статті на підставі джерел особового походження – мемуарів (спогадів і щоденників), епістолярій висвітлюється стиль життя і наукової творчості українських істориків напередодні та в період Української революції 1917-1920 рр. Доведено, що українські історики склали ядро академічної спільноти, пріоритетами для яких були науковий і педагогічний профе-